

Mahmudxo'ja Behbudiyning ta'lim va ma'rifatchilik yo'lidagi harakatlari

Axmadaliyeva O'iloy Jamoliddin qizi
O'zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar
universiteti talabasi.

Annonatsiya: Ushbu maqolada yetuk jadid namoyondasi Mahmudxo'ja Behbudiyning ma'rifatparvarlik va milliy ozodlik yo'lida amalga oshirgan harakatlari hamda g'oyalari haqida fikrlar bayon qilingan.

Аннотация: В данной статье описываются действия и идеи Махмудходжи Бехбуди, представителя модернизма, на пути просвещения и национального освобождения.

Annotation: This article describes the actions and ideas of Mahmudhoji Behbudi, a representative of modernism, on the path of enlightenment and national liberation.

Kalit so'zlar: mufti, jadid, libos, risola, diniy masala, madaniyat.

Ключевые слова: муфтий, культура, джадид, одежда, религиозный вопрос.

Key words: mufti, jadid, culture, dress, religious issue.

Tarix beshafqat jarlikdir. Eng sara ma'rifat namoyondalarini ham, ularga hamisha bir to'siq qurgan muxoliflarni ham jimgina bag'riga oladi. Bundan yigirma yil avval bitib, tarixga aylangan yigirmanchi asrning haqiqiy oftobi bo'lmish jadid namoyondalari istiqloq yo'lida qo'lida eng buyuk qurol – ma'rifat bilan kurashdilar. Xususan, jadidchilik haqida gap ketganida bu harakatni boshlab bergan fidoyi inson Mahmudxo'ja Behbudi haqida fikr yuritmaslikning iloji yo'q. Yirik adabiyotshunos olim, jamoat arbobi Naim Karimovning "Mahmudxo'ja Behbudi" nomli risolasida Behbudiyning hayoti, faoliyati va taqdiri borasida so'z yuritiladi va uning ona Turkiston ozodligi yo'lidagi harakatlari haqida muhim ma'lumotlar keltirilib, tahlil qilinadi. Ushbu kitob orqali biz nafaqat Behbudi shaxsi haqida balki, o'sha davr Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy, ma'rifiy vaziyat, jadidchilik harakatining yuzaga kelishi haqida ham bilib olamiz.

Ushbu risola ikki qism ("Marifat bog'ining bog'boni", "Zulm saltanatining qurboni") dan tashkil topgan bo'lib, muallif asarga to'g'ridan to'g'ri qo'l urishdan avval, Mahmudxo'ja Behbudiyning o'rganilish tarixi va uning natijasida yaratilgan ilmiy asarlar bilan yaqindan tanishadi. Bu haqda ma'lumotlarni, xususan, birinchi qismda "M. Behbudiyning hayoti va o'rganilish tarixiga bir nazar" sarlavhasi ostida keltirib o'tadi.

Muallifning ta'rifi bilan aytganda: "Behbudi hazratlarining hayot sahifalarini varaqlagan kishi u kishiga nisbatan rahm-shafqat hislariga to'lib, piyrovardida ichi zaharli havoga to'lgan shishadek portlab, yonib ketishi hech gap emas". Chunki boshqa ma'rifatparvarlar singari bu siymoning ham umr yo'llari qator to'siqlar-u qiyinchiliklarga to'la edi. Daraxtni chopgan ham o'z tanasidan soplangan boltadir deganlaridek, Behbudi

ham tashqi kuchlar bir chetda qolib, ona yurti vakillari tomonidan ham qattiq fitnalarga uchrangan. Misol uchun olsak, Birinchi qismda “Bir fitna tarixi” sarlavhasi bilan berilgan bo‘limda behbudiyshunoslar tomonidan “Behbudiya chuqur hurmatda bo‘lgan va u haqida qimmatli ma’lumotlar yozib qoldirgan shaxs” deya ta’riflanuvchi Hoji Muin tomonidan “Turkiston viloyati gazetisi” muharriri N. Ostravovga yozilgan Behbudiya tashabbusi bilan ochilgan yangi usul maktabini yopirish mazmunidagi xat namuna sifatida keltiriladi. Bundan kelib chiqib aytish mumkinki, Behbudiyaning yurt istiqloli yo‘lidagi g‘oyalari qaysidir ma’nodan o‘z millatdoshlari tomonidan ham yo‘q qilib yuborilgan. ***“Agar zaka‘n bo‘yicha mumkin bo‘lsa, o‘shal yerdan turub, o‘zingiz hech kimga ma’lum qilmasdan buyruq qilib, maktabini yopirsangiz deb iltimos qilamiz”.***

Asarni o‘qishda davom etar ekansiz, unda suratlar, xaritalar, maktublar, qo‘lyozmalardan parchalar keltirilib, ma’lumotlar yanada ochiqqlanganiga guvoh bo‘lasiz. Xususan, “Turkiston madaniy muxtoriyati loyihasi” sarlavhasi bilan berilgan bo‘limda Behbudiyaning qariyb yuz yil davomida sir saqlangan Turkiston hududida alohida madaniy muxtoriyat qurish loyihasi haqida fikr yuritiladi. Bo‘limda keltirilishicha Behbudiya “Turkiston madaniy muxtoriyati loyihasi” nomli asar yozgan, ammo ushbu asardagi loyiha ma’lum sababga ko‘ra Ismoil Gaspirinskiyga yuboriladi va uning arxivida saqlanadi. Natijada esa u faqat qog‘ozda qolib ketadi. Deyarli yuz yil o‘tibgina avval Gollandiyada “Turkistonda yangilik harakatlari va ixtilollar” nomli to‘plam holda, keyinroq 2003-yil avgust oyida O‘zbekistonda “Jahon adabiyoti” jurnali sahifalarida chop etilib, jamoatchilik e’tiboriga havola qilinadi. Naim Karimov risolada ushbu asarning foto va mashinkalangan nusxalari Gollandiyada nashr etilishidan avval o‘ziga taqdim qilinganligi, ammo ushbu nusxalar yuborilgan shaxsdan o‘z nomiga ikki enlik xat yo‘qligi sabab nashr etishga jur’at etmaganligini ham keltirib o‘tadi. Bizning mushtariylar esa shu sabab hatto xorijliklardan ham ikki yil o‘tib ushbu asardan xabardor bo‘ldilar. Jamoat arbobi Naim Karimov o‘z kitobida shu asar qo‘lyozmasidan bir sahifani Behbudiyaning shaxsiy aftografi bilan havola etadi. Bu ham o‘quvchidagi tushunarliklik va ishonarlikni ta’minlovchi xususiyatlardan biridir. Umuman olganda, Behbudiya ushbu asari orqali Turkiston uchun juda zo‘r va mustahkam madaniy, demokratik “muxtoriyat” talab etganligini bilib olamiz, ammo Rossiya dumasi buni qanday muhokama etganligi, munosabat bildirganligi hali hamon oydinlashtirilmagan. Agar o‘sha zamonda Behbudiyaning mazkur g‘oyasi sirligicha qolmasdan, uni qo‘llab-quvvatlovchilar bir bo‘lib, xalqni uyushtira olganlarida edi, balki, istiqlol tushunchasiga biz yuz yillar avval erishgan bo‘larmidik?!

“Mahmudxo‘ja Behbudiya” risolasida adabiyotshunos Naim Karimov “Behbudiya” kutubxonasi haqida ham qimmatli ma’lumotlar berib o‘tadi. Masalan, uni tashkil etish uchun Behbudiya o‘z maslakdoshlari bilan 27 bobdan iborat dastur tuzib, uni Samarqand harbiy gubernatoriga yuborib, tasdiqlatgani va qurilishdan to ishchi tarkib tuzishgacha bosh-qosh bo‘lganligi, qariyb o‘n yil oralig‘ida (1923-1932) undagi kitoblar sonini 2140 tadan 5339 taga, foydalanuvchilar sonini esa 923 tadan 2832 taga oshganligi haqidagi faktlar o‘quvchini qiziqitirmay qo‘ymaydi.

Risolaning ikkinchi qismida “Najot izlab” nomli bo‘lim bor va unda Behbudiyni so‘nggi bor ko‘rgan shaxslar va uning oxirgi safari haqida so‘z boradi. Unda keltirilishicha,

Behbudiy Toshkentga borib Samarqand va Turkistondagi tartibsizliklar borasida mahalliy hukumatga tushuntirishlar beradi, ammo uning harakatlari samarasiz ketadi. Keyinroq bir necha hamrohlari bilan Qarshi cho‘lida tutilib, qatl etilganligi va “Ularning Hindistonga borib inqilob qilmoqchiligi”, “Sovet zulmidan qochib ketayotganligi”, “Hajga ketayotganligi” haqida mishmishlar tarqaladi. Ammo uning so‘nggi safaridan ko‘zlangan maqsad va o‘limining sabablari aniq bayon etilmaydi. Keyinroq “Mehnatkashlar tovushi” gazetasining 1920-yil 8-aprel sonida Sadridin Ayniy tomonidan bu voqeaga taxminiy izoh beriladi: ***“Ehtimol, bular Moskvag‘a borib, Turkistonning fojiali hollarini markaz hukumatg‘a ma’ruza qilib, islohotni rijo qilmoqchi bo‘lsalar. O‘renburg yo‘li bog‘liq bo‘lg‘oni sababli Qarshi cho‘li ustidan Kafkazg‘a o‘tib, Moskvag‘a bormoqchi bo‘lsalar, zotlarni taniydurg‘ong‘a ma’lumdurki, bular haq va yurt manfati uchun har bir tahlikani ko‘zg‘a olarugan edilar”***. Darhaqiqat, Sadridin Ayniyning bu fikri haqiqatga yaqinroq, chunki bir umr el ma’rifati uchun jon kuydirgan odam umrining so‘nggida yurtdan qochib ketishga uringan holda o‘ldirilishi haqiqatga ziddir. Bu siymo umrining oxirida ham xalq uchun qayg‘urib, vaziyatni yuqori hukumatga yetkazish va yumshatish yo‘lida kurashdi. Afsus bilan aytish mumkinki, shunday xalqparvar insonning hatto qabri qayerdaligi ham ma’lum emas. Biroq uning yodi qalblarimizda mangu iz qoldiradi. So‘z oxirida Behbudiyning vasiyatnomasidan parcha keltiramiz: ***“Bizning otimizg‘a maktablar ochingizlar. Bizlar ul choqda qabrimizda tinch yoturmiz”***. Bu so‘zlar ortiqcha izohga muhtoj emasligi ko‘rinib turibdi. Biz uchun umr bo‘yi yonib-kuygan, oqibatda esa hatto qabri ham belgisiz qolgan bu zot merosini o‘rganishga shuning uchun ham burchlimiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- 1) Mahmudxo‘ja Behbudiy” - N. Karimov. Toshkent
- 2) Mahmudxo‘ja Behbudiy tanlangan asarlar 2-jild
- 3) <https://saviya.uz>